

Antieke geboorteregeling

Medische en magische middelen in de oudheid

In de antieke wereld was 'kindmaken', in het Grieks *teknopoiein*, het hoofddoel van het huwelijk. Om de verbintenis op dat gebied succesvol te maken (of om reproductie te voorkomen), gaven Griekse schrijvers en artsen uiteenlopende adviezen. Romantiek was er niet bij; met verbazing werd soms opgemerkt dat een man verliefd was op zijn eigen vrouw.

Het was al heel wat als de echtgenote zich als een betrouwbare partner ontpopte. Dan kon zij ten opzichte van haar man de status van 'mindere vriend' bereiken, zoals Aristoteles in zijn *Ethika Nikomacheia* betoogt. De kinderen die zij samen 'maakten' waren bedoeld als oudedagsvoorziening. Normen en wetten schreven die plicht tot het onderhouden van ouders *gèroboskein* (letterlijk het 'ouderdomshoeden') voor. In Atheense rechtsgedingen, waarbij men meer op de man dan op de bal speelde, werd de tegenpartij vaak voor rotte vis uitgemaakt door erop te wijzen dat die zijn burgerplicht om die 'mantelzorg' te verlenen niet was nagekomen: zo'n minderwaardig sujet moest wel schuldig zijn in de onderhavige zaak.

Papyri als bijzondere bron

Rechtszaken van Atheense ouders tegen hun nalatige kinderen kennen we niet, wel uit hellenistisch Egypte, dus na de verovering door Alexander de Grote in 331 v.Chr. De Griekse koloniale bovenlaag paste het toonaangevende Atheense recht toe, ook inzake het recht op bejaardenzorg mits de vader aan zijn opvoedingsplicht had voldaan. Zich beroepend op dit beginsel van *quid pro quo* verzekerde in 222 v.Chr. Pappos in een klaagschrift dat hij zijn zoon Strouthos een goede scholing had gegeven. Zijn zoon weigerde echter aan zijn plicht te voldoen. Ten overstaan van de ambtenaar des konings was overeengekomen dat hij per maand een schepel graan en vier drachmen zou geven, maar zoonlief hield zich niet aan het contract. Er kwam nu een nieuwe afspraak waarbij Strouthos slechts twee drachmen per maand schuldig was. Deze zaak kennen we doordat ze op een papyrus werd opgetekend. (*Papyri met verzoekschriften* 25) Papyrusmateriaal is door de bodemgesteldheid in Egypte onvergankelijk veel beter bewaard gebleven dan waar dan ook in de antieke wereld. Bovendien werd dat schrijfmateriaal ter plaatse geproduceerd, wat het een breder gebruik gaf dan buiten Egypte. Daardoor zijn er naast nieuwe literaire teksten – voorbeeld Menanders blijspel *Gemelijke Man* en het politiek-historische *Bestel van de Atheners* van Aristoteles – allerlei soorten ►

Offerbeeldje van een zwangere vrouw, waarmee de vrouw de goden vroeg om een voorspoedige zwangerschap en bevalling. Gemaakt tussen circa 200 v.Chr.-200 n.Chr.

Anton van Hooff is classicus. Dit artikel is een bewerking van hoofdstuk 8 van zijn boek *Klassieke liefde. Eros en seks naar Ovidius*, dat in maart bij Omniboek verscheen.

documenten aan het licht gekomen, die buiten Egypte vrijwel ontbreken: juridische documenten zoals van de zaak Pappos versus Strouthos, besluiten zoals een door Cleopatra zelf gefiatteerde toewijzing van land, persoonlijke brieven en magische recepten.¹ Van deze twee laatste categorieën geef ik er enkele volledig, als primaire bronnen voor onderwijsgebruik, naast ander materiaal over het onderwerp antieke geboorteregeling. Vooral de brief van Hilarion aan zijn vrouw Alis zal het in de klas goed doen. De magische recepten zullen voor vermaak zorgen.

Hoe te *teknopoiein*?

Paren die wensten te voldoen aan de huwelijkse plicht tot 'kindmaken' kregen van allerlei kanten advies. Zo moesten ze het volgens het leerlicht *Wezen der dingen* van Lucretius (99-55 v.Chr.) op zijn hondjes doen. De vrouw moest niet met haar achterste wiebelen zoals hoeren deden om de gemeenschap prettig te maken en bevruchting te voorkomen. 'Daaraan hebben onze echtgenotes kennelijk geen behoefte.' (*De rerum natura* 4,1269-1277)

Het beste tijdstip voor bevruchting was volgens de gynaecoloog Soranos (eerste/tweede eeuw) wanneer de menstruatie op haar einde liep, contra(re) productief zoals we nu weten. Voor succes moest ook de vrouw er wel zin in hebben. Zij mocht niet

dronken zijn, want anders kreeg ze rare fantasieën die een kind konden misvormen en het bijvoorbeeld het uiterlijk van een aap geven. (*Gynaecologie* 1,36,2; 1,372; 1,39,1)

Teknopoiein voorkomen

Een diametraal tegengesteld effect moet Soranos' advies tot het voorkomen van zwangerschap hebben gehad. Paren die geen kinderen wensten, moesten zich alleen maar in de door hem aangegeven vruchtbare periode onthouden.

Soranos had niets tegen het gebruik van contra-ceptiva, zoals drie tot twee uur voor de coïtus een tampon aanbrengen, die gedrenkt was in wijn waarin boomschors en loog in gelijke hoeveelheden waren gemengd. (*Gynaecologie* 1,62) Loog zal wel zaaddodend werken, evenals het loodwit in een ander recept, maar wat was de bijwerking op het vrouwenlichaam?

Van magische middelen moest Soranos niets hebben, zoals het dragen van amuletten die de baarmoeder van muilezels bevatten. Omdat deze dieren doorgaans steriel zijn, zouden hun baarmoeders een overeenkomstige werking op die van vrouwen moeten hebben.

Een voorbehoedsmiddel met lange werking wordt geadviseerd door een arts uit de school van Hippokrates: 'Contraceptivum: als men niet zwanger moet raken, dompel dan een boonvol

Grieks aardewerk waarop een huwelijksproces staat afgebeeld. Gemaakt tussen 440 en 430 v.Chr. Bron: British Museum.

koperpoeder in water en geef dat te drinken. Stellig wordt men dan een jaar niet zwanger. (*Vrouwenaandoeningen* 1,76)² Een magisch middel van het soort dat Soranos afwees, was: ‘Een contraceptief: neem een doorboorde boon en draag het als amulet na het in een stuk huid van een muilezel gestopt te hebben.’ (*Griekse Magische Papyri* 63,26-28) Ook hier werd gerekend op de magische werking van een stuk muilezel.

In de collegezaal heb ik de vrouwelijke studenten wel gewaarschuwd dat ik net als Soranos niet instond voor de deugdelijkheid van dit middel. Het volgende magische middel zou zelfs jaren onvruchtbaarheid verzekeren. Je moest er heel wat moeite voor doen, maar dan had je ook wat:

‘Een contraceptief, uniek in de wereld: neem zoveel zaden van de linzenwikke als het aantal jaren dat je onvruchtbaar wilt zijn.’³ Stop ze in menstruatiebloed en in het orgaan van de vrouw zelf. Neem een levende kikker en stop linzewikkezaden in zijn bek, zodat hij ze slikt, en laat de kikker los op de plaats waar je hem ving. Neem dan een zaadje van het bilzekruid, stop dat in de melk van een merrie en neem het snot van een koe; doe dat samen met gerstekorrels in een stukje leer gemaakt van een reekalf en maak het van buiten vast met muilezelhuid.⁴ Maak het als amulet vast. Draag het als amulet bij afnemende maan, onder een vrouwelijk hemeltekken, op de dag van Kronos of Hermes. Meng met de gerstekorrels ook oorsmeersel van een muilezel.’ (*Griekse Magische Papyri* 36,320-332)

Abortiva

In het Hippokratische *Vrouwenaandoeningen* worden ook recepten voor abortiva gegeven. Het Grieks noemt ze *ekbolia*, uitwerpers: ‘Toedienen: de wortel van zeepkruid gladgewreven, ongeveer drie vingerdikten, die drenkend in honing.’ (*Vrouwenaandoeningen* 1,78) Zeepkruid dat vroeger gebruikt werd om vlekken uit wasgoed te verwijderen, bevat immers de giftige stof saponine. We mogen aannemen dat dit brouwsel niet voor oraal gebruik bedoeld was. Uitdrukkelijk wordt een uitwendige toepassing – nou ja, niet oraal – beschreven in dit recept: ‘Een ander *ekbolion* ingegoten in baarmoeders: wrijf saffraan fijn, ongeveer een drachme wegend, giet het in ganzenvet en laat het zo lang mogelijk zitten.’ (*Vrouwenaandoeningen* 1,78)

Een aantal keren is ook sprake van een tampon, een *pepos*, hoewel de *Eed van Hippokrates* het aanbrengen van een ‘verdervend tampon’ verbodt. De rol van de fameuze artseneed was echter zelfs binnen de Hippokratische school maar beperkt. Voor andere medische scholen gold hij helemaal niet. De eed verbiedt trouwens de arts slechts het gebruik van dit specifieke middel, dat heimelijk kon worden aangebracht. Zo kon de echtgenoot namelijk onbemerkt beroofd worden van nageslacht.

Soranos laat wel een ‘verdervend tampon’ – de term uit de artseneed – aanbrengen, als sluitstuk van pogingen een abortus te provoceren. Begonnen moest worden met langdurig baden, weinig eten en het aanbrengen van verzachtende tampons. Wijn drinken was taboe. Daarna kreeg de vrouw een flinke adering. Vervolgens moest ze hevig geschud worden met behulp van trekdiere – die kennelijk een wagen over hobbelig terrein trokken. Bij uitblijven van succes moest de therapie worden herhaald, versterkt door het legen van de maag en het toepassen van een klysmas. Daarna moest die funeste tampon worden aangebracht. (*Gynaecologie* 1,65)

Ovidius en Corinna

Soranos wijst het gebruik van instrumenten af wegens het risico van beschadiging van de omliggende organen. (*Gynaecologie* 1,65,8) Dat had Corinna, de (fictieve?) geliefde van Publius Ovidius Naso (43 v. Chr.-17 v. Chr.) gedaan, althans dat beweert hij in *Amores* 2,13 en 14. De gedichten in deze bundel geven allerlei verwickelingen weer die zich tijdens een liefdesgeschiedenis kunnen voordoen. Daarom heb ik ze naast zijn *Ars amatoria* (Liefdeskunde) en *Remedia amoris* (Geneesmiddelen tegen liefde) gebruikt als leidraad in mijn boek over antieke erotiek en seksualiteit.

‘Omdat muilezels doorgaans steriel zijn, zouden hun baarmoeders een overeenkomstige werking op die van vrouwen moeten hebben, daarom droegen vrouwen een amulet met stukken van muilezelbaarmoeders’

Ovidius schrijft: ‘Doordat ze ondoordacht de last van haar zwangere buik verdiert, ligt Corinna ziek op de rand van de dood. Door zonder mijn medeweten zo’n groot risico te nemen, verdient ze mijn woede, maar woede wijkt voor vrees. En ze had nog wel van mij ontvangen – althans dat geloof ik; mij geldt nu eenmaal vaak als feit, wat kan zijn.’ (*Amores* 2,13,1-6)

De laatste wending is Ovidius op zijn best: in een wereld waarin mannen zichzelf bloedserius namen, had hij zelfspot. Maar tegen Corinna en haar sekse barst hij uit in een felle tirade: waarom richten de vrouwen, die vrijgesteld zijn van krijgsdienst, wapens tegen zichzelf? Is er nu echt geweld nodig om buikrimpels te voorkomen? Als vrouwen dit van oudsher hadden gedaan, was het mensdom uitgestorven. Allerlei helden waren niet geboren. De aarde was verstoken gebleven van de Caesaren.⁵ Ook zij, Corinna, was zelf nooit ter wereld gekomen als haar moeder had gedaan wat zij deed. En ook Ovidius had nooit het levenslicht aanschouwd als zijn moeder hem ►

¹ Onlangs in een Nederlandse vertaling ter beschikking gekomen: Aristoteles, *De staatsinrichting van Athene*, vert. door Josine Blok en Ton Kessels (Boom, Amsterdam 2019).

² Hippokrates zelf leefde van ca. 460 tot 370 v. Chr.; onder zijn naam is een omvangrijke collectie geschriften overgeleverd. Het is duidelijk dat de meeste geschriften uit dit *Corpus Hippocraticum* niet van de stichter van zijn school zijn. Niet alleen de omvang, maar ook de tegenstrijdigheden bewijzen dat, zoals ten aanzien van het aanbrengen van abortieve tampons.

³ Linzenwikke, ook wel bittere wikke of erve (*Vicia ervilia*), is een van de acht eerste plantensoorten die werden gedomesticeerd aan het begin van de neolithische revolutie. De gesplitste zaden lijken op linzen, maar zijn bitter en pas na herhaaldelijk weken en koken eetbaar voor mensen.

⁴ Bilzekruid (*Hyoscyamus niger*) is een een- of tweejarige plant uit de nachtschadefamilie (*Solanaceae*). Het zaad is grijsbruin en tot 1 x 1,3 mm groot. De zaden verspreiden een krachtige en karakteristieke geur wanneer ze worden geplet. De gehele plant is zeer giftig.

⁵ Vleit Ovidius hier oprecht het keizershuis of is hier sprake van een ironische ondertoon? Die vraag roepen andere verwijzingen naar Augustus in *Amores* telkens op. Anders dan Vergilius en Horatius, die voor hun bestaan afhankelijk waren van Augustus’ gunsteling Maecenas, beschikte Ovidius over genoeg familievermogen om zelfstandig als dichter te leven.

in de buik gesmoord had. Maar ja, hij was echter wel gedoemd te sterven, namelijk aan de liefde. Verontwaardigd roept hij vrouwen toe: ‘Waarom legen jullie met erin gestoken wapens de buik en dienen gemeen gif toe aan nog niet geboren?’ (*Amores* 2,14,27-28)

Ovidius bidt tot de Egyptische godin Isis om zijn ‘meesteres’, *domina*, het leven te laten, dat Corinna vervolgens aan hem zal geven. Ook de Grieks/Romeinse geboortegodin Ilithyia wordt door Ovidius aangeroepen. Hij belooft haar een wierookoffer te brengen, en bij inlossing van zijn gebed krijgt ze een wij-altaar met de inscriptie: *Corinna gered. Naso*.

Mits er een veilige methode werd gebruikt, was abortus provocatus de hele Grieks-Romeinse oudheid door dus geen taboe. Christelijke schrijvers verwierpen pas vruchtafdrijving principieel. Want met het lichaam werd in het moederlijke lichaam ook de ziel gevormd, volgens Tertullianus (ca. 160 n.Chr.-ca. 230 n.Chr.) in zijn monografie. (*De anima* 37,2)

Postnatale geboorteregeling

Ten slotte bestond er natuurlijk ook de mogelijkheid tot wat we cynisch ‘postnatale geboorteregeling’ kunnen noemen, namelijk door zich te

ontdoen van een ongewenste baby. Hoe vanzelfsprekend deze verwijdering was, blijkt uit de brief die Hilarion op 17 juni van het jaar 1 v.Chr. stuurde aan zijn vrouw Alis, die hij als zus aanspreekt.⁶ Na een allerhartelijkste groet aan haar, de verder onbekende meesteres Berous en hun dochtertje Apollonarisje bezweert hij zijn vrouw zich geen zorgen te maken als hij niet meteen naar huis komt. Als zorgzame huisvader verdient hij in de metropool Alexandrië geld voor zijn gezin en zal haar het loon sturen. Maar dan komt er een onverwachte wending (als ik deze papyrus als in powerpoint presenter, geef ik om het publiek te schokken het tweede deel pas als het eerste stuk is behandeld):

‘Hilarion aan zijn zus Alis, hartelijke groeten en ook aan mijn meesteres Berous en aan Apollonarisje. Je moet weten dat we nog steeds in Alexandrië zijn. Maak je geen zorgen als de anderen teruggaan en ik nog in Alexandrië blijf. Ik bid en smeek je: zorg voor ons kindje. En zodra we loon ontvangen, stuur ik het je stroomopwaarts. Als je soms de baby krijgt, als het mannelijk zou zijn, laat het, als het vrouwelijk is, doe het weg. Je hebt tegen Aphrodisias gezegd: ‘Vergeet me niet. Hoe kan ik je vergeten. Ik smeek je: maak je geen zorgen.’ (Papyri uit Oxyrhynchus 4,744)

Twee meisjes hebben betekende dat twee bruidschatten moesten worden opgehoest, dat was Hilarion kennelijk te begrotelijk. Het ideale gezin van de middenklasse omvatte één dochter, die men als bindmiddel binnen het netwerk kon uit-huwelijken, en twee zoons – in de berekening dat er toch wel één zou overleven.

Op de mesthoop

Ongewenste kinderen werden in Egypte vaak op de mesthoop buiten de bebouwde kom gedeponeerd. Ze waren niet per se ten dode opgeschreven, want er zijn uit papyri vondelingen bekend die worden aangeduid met ‘genomen van de grond’, of ‘van de mest genomen’. Waarschijnlijk voorzagen de vindsters zich zo van slavinnetjes – over hun gebruik moeten we de somberste ideeën hebben. Een slavin had zelfs de naam ‘Mestse’ (*Koprè*). Onder de ongeveer veertig bewaarde zoogcontracten op papyrus gaat het vaak over het

Boven: Romeinse grafsteen voor een baby. Gevonden in Metz, Frankrijk. Bron: Musée de La Cour d'Or, Metz. Rechts: De Spartaanse babykeuring. Schilderij gemaakt door Jean-Pierre Saint-Ours in 1785. Bron: Bavarian State Paintings Collection.

uitbesteden van zo'n vondeling aan een min voor de periode van achttien maanden tot twee jaar. Als de zuigeling in die periode stierf, was de zoogster contractueel verplicht een andere baby van melk te voorzien – een voorzorgsmaatregel tegen verwaarlozing en tevens bewijs dat vondelingen 'voor het oprapen' lagen.

Ook infanticide was niet taboe, zeker in het geval van een gebrekkig kind. Soranos raadde aan dat de vroedvrouw bij wijze van toets de pasgeborene op de grond legde. Als het kind niet hard huilde, was het kennelijk niet levensvatbaar. Dan was het geraden zich ervan te ontdoen. (*Gynaecologie* 2,10) Er bestond zelfs een woord voor het 'inpotten' van een ongewenste baby: *enchutrizein*. Dat het nog levende kind daarin stierf, was in het antieke besef geen directe doding. In het Rome van de oertijd was de vader volgens de *Wetten van de twaalf tafelen* (4,1) verplicht zich van een misvormde zoon te ontdoen.

In de ideale staat die Aristoteles in zijn *Politika* ontwierp – die een stuk minder totalitair is dan die van Plato's *Politeia*, maar toch – 'moet de wet over wegdoen en grootbrengen van geboren en zijn dat men niets mismaakt grootbrengt. Bij een kinderoverschot: als de heersende opvattingen zich verzetten tegen het wegdoen van geboren en, moet het kindertal wettelijk beperkt worden [...] Als sommige paren zich daaraan niet houden, moet abortus worden toegepast. (*Politika* 1335b19-25)

Hier wordt dus een ingrijpen van de overheid voorzien. Dat was tot misprijzen van de meeste antieke zegslieden praktijk in Sparta. Daar werden pasgeborenen gekeurd op levensvatbaarheid: 'Het was niet aan de verwekker uit te maken of het verwekte kind zou worden opgevoed, maar hij bracht het naar de stadshal waar de oudsten van de stammen zitting hielden. Zij gingen na of de baby stevig gebouwd en sterk was; zo ja, dan gaven ze

de opdracht het groot te brengen en wezen hem een van de negenduizend landloten toe. Maar als het om een lelijke misvorming ging, stuurden ze hem weg naar de zogeheten aflegplaatsen (*Apothetai*), een plaats met ravijnen bij het Taigetosgebergte. Ze vonden dat het voor hem geen zin had te leven en ook dat de gemeenschap niets had aan iemand die niet meteen vanaf het begin was aangelegd voor kwaliteit en kracht.' (Ploutarchos, *Lykourgos* 16,1)

Telden baby's dan niet?

De conclusie ligt voor de hand: een zuigeling meer of minder deed er niet toe in een wereld waarin de helft het tweede levensjaar toch niet haalde. Pas als een kind de kinderziektes te boven was, zou de vader zich eraan hechten. Dit beeld, dat past in dat van Philippe Ariès, behoeft toch retouchering.⁷ Er zijn aangrijpende grafteksten voor peuters en baby's bewaard. Een voorbeeld:

'Aan de doodsschimmen van Eucopio Lucius Curius die 6 maanden 3 dagen leefde, de allerzoetste, allerliefste, allerfijnste baby, die nog niet kon praten. Voor hem hebben zijn ouders Terminalis, huisgeboren slaaf, evenals Sosipatra (deze grafsteen) laten maken.'

Nog sprekender in zijn eenvoud is de grafsteen voor Aelolia die als tekst slechts de afkorting DM (*Dis Manibus* wat 'voor de godenschimmen' betekent) met haar naam heeft, met het reliëf van het ingebakerde wicht. Toen het christendom de overhand kreeg, namen de grafteksten voor kinderen aanmerkelijk toe. Deze toename spoort met de opvatting dat ook zij als volwaardige mensen met een ziel werden gezien.

In veel opzichten, bijvoorbeeld ten aanzien van eigendoding, euthanasie en seksualiteit legt de late, christelijke oudheid normen vast die eeuwen zullen gelden. Daarvóór overheerst een laconieke houding tegenover zulke levenszaken. Ten aanzien van geboorteregeling was het niet anders. ■

De vlakte met Mene-laion en Sparta, met daarachter het Taigetosgebergte. Was daar de aflegplaats voor Spartaanse baby's? Foto: George E. Koronaios.

■ Huwelijken tussen (volle) broers en zussen kwamen in Egypte voor om zo het familievermogen intact te houden, maar 'zus' werd ook gebruikt als lieve aanspreekvorm.

■ Philippe Ariès, *De ontdekking van het kind* (Prometheus, Amsterdam 1987); oorspronkelijke uitgave: *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* (Plon, Parijs 1960).